

Wolf onder wolven

Hans Fallada, pseudoniem van Rudolf Wilhelm Friedrich Ditzgen (1893-1947),
door e.o. plauen, pseudoniem van Erich Ohser (1903-1944).

WOLF
— ONDER —
WOLVEN

Hans Fallada

Uit het Duits vertaald door Bart van Kreel

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoudsopgave

Deel I - De rusteloze stad

- 1 In Berlijn wordt men wakker – en elders ook 9
- 2 Berlijn verloedert 17
- 3 Jager en prooi 51
- 4 Een zwoele, warme middag in de stad en op het platteland 94
- 5 Het noodweer barst los 133
- 6 Het onweer is voorbij, maar het blijft drukkend weer 213
- 7 Een zwoele nacht bij volle maan 277
- 8 Verdwaald in de nacht 320
- 9 Een nieuwe dag, een nieuw begin 374

Deel II - Het land staat in brand

- 10 Vredig geluk op het platteland 397
- 11 De huzaren van de duivel zijn in aantocht 459
- 12 Missie mislukt! 557
- 13 Eenzaam en alleen 639
- 14 Het leven gaat door 745
- 15 De laatste blijft niet alleen 807
- 16 Het wonder van de rentenmark 842

Noten 859

Deel I

De rusteloze stad

In Berlijn wordt men wakker - en elders ook

1 Een meisje en een man

Een meisje en een man, slapend op een smal ijzeren bed.

Het hoofd van het meisje rustte in de kom van haar rechterelleboog, ze ademde zacht door haar half geopende mond en aan haar gezicht te zien leek het wel of ze een beetje boos of bang was, als een kind dat niet goed weet waarom het zo'n verdriet heeft.

Het meisje lag op haar zij met haar rug naar de man die, volkomen uitgeput en met zijn armen slap langs zijn lichaam, op zijn rug sliep. Kleine zweetdruppeltjes parelden tot in het blonde krulhaar op zijn voorhoofd. Van zijn knappe, weerbarstige gezicht kon je verder weinig aflezen.

Ondanks de geopende ramen was het in de kamer bloedheet. De twee sliepen zonder deken en droegen geen pyjama.

We zijn in Berlijn, Georgenkirchstraße, vierhoog, juli 1923, de dollar staat – het is zes uur 's morgens – voorlopig nog op vierhonderdveertien duizend mark.

2 Het meisje is half wakker

De donkere binnenplaats beneden is een schacht waaruit een flauwe geur uit tal van huizen opstijgt naar boven en die doordringt in hun slaap. Door het open raam, waar roerloos een grauwege gordijn voor hangt, komt, nog zacht, een wirwar aan geluiden naar binnen. Opeens schreeuwt aan de andere kant van de binnenplaats, nog geen acht meter verderop, een angstig vluchtelingenkind uit het Ruhrgebied.

De oogleden van het meisje trillen. Haar hoofd komt een stukje omhoog. Ze spant haar spieren. Het kind huilt nu zachter, je hoort een schelle vrouwenstem, een man moppert – haar hoofd zakt weer terug, ze ontspant en slaapt weer door.

Het huis komt tot leven. Er wordt met deuren geslagen, voetstappen slossen over de binnenplaats. Stampende geluiden op de trap, emailen kannen slaan tegen een ijzeren trapleuning. In de keuken naast de kamer loopt de kraan, in de plaatwerkerij op de begane grond klinkt een bel, aandrijfwielen en riemen gonzen en snorren.

Maar de twee mensen sliepen...

3 Een ritmeester komt naar Berlijn

Over de stad hing – ondanks het vroege uur en een heldere hemel – een naargeestige nevel. De lucht die een ellendig volk verspreidde, steeg niet ten hemel maar bleef loom tussen de huizen hangen, kroop door de straten, lekte door de vensters en werd door iedereen ingeademd. De bomen in de verwaarloosde plantsoenen lieten hun fletse bladeren hangen.

10 Vanuit het oosten van Het Rijk naderde een vroege sneltrein het Schlesinger Bahnhof* – met zijn klapperende bovenraampjes, gebarsten ruiten en versleten kussens leek de trein rijp voor de sloop. Knarsend en stotend bonkten de rijtuigen over de wissels en spoorwegkruisingen van Stralau-Rummelsburg.

Ritmeester buiten dienst Joachim von Prackwitz-Neulohe, tevens pachter van een landerij, een slanke man met een witte haardos en donkere, gloeiende ogen, stak zijn hoofd uit het raam om te zien waar ze waren, maar snel trok hij het weer terug omdat er een gloeiend roetdeeltje in zijn oog gevlogen was. Hij wreef met een zakdoek in zijn ogen en zei kwaad: “Wat een rotstad!”

4 Berlijn gaat aan het ontbijt

De kachel was aangemaakt met proppen vergeeld, slap papier en stinkende lucifers waarvan soms de kop afbrak. Vochtig, beschimmeld hout en slechte kolen smeulden. Het aangelengde gas brandde sputterend zonder echt te verhitten. Langzaam werd de waterige, blauwe² melk warm, het brood was klef of te droog. De margarine, die door de warmte in huis half gesmolten was, rook ranzig.

Snel werkte men het ziellose voedsel naar binnen, net zoals ze snel in hun te vaak ontvette, gewassen en uitgehangen kleren schoten. Snel wierpen ze een blik in de krant. Vanwege de alsmaar oplopende prijzen werden er rellen en plunderingen gemeld in Gleiwitz en Breslau, in Frankfurt am Main en Neuruppin, in Eisleben en Dramburg, zes doden en duizend arrestaties. Ook had de regering bijeenkomsten in de openlucht verboden. Het Hoogge-rechtshof heeft een prinses tot zes maanden cel veroordeeld wegens meined en medeplichtigheid aan landverraad – maar de dollar staat op 414.000 mark tegen 350.000 op de 23^e. “Op het einde van de maand, over een week, krijgen ze betaald – hoe zal de dollar dan staan? Zullen we nog eten kunnen kopen? Voor twee weken? Voor tien of voor drie dagen? Kunnen we onze schoenen nog laten verstellen, het gas nog betalen, hebben we nog geld voor de bus? Opschieten vrouw, hier heb je tienduizend mark, koop er wat voor. Maakt niet uit wat, een pond wortels, manchetknopen, een grammfoonplaat met *Bananen verlangt sie von mir*³, of een stuk touw waarmee we ons op kunnen knopen, het maakt niet uit, maar doe het snel, vlug, schiet op...!”

5 Houtvester Kniebusch stuit op houtdieven

Ook boven landgoed Neulohe scheen de vroege ochtendzon. De rogge stond in schoven op het veld, de tarwe was rijp, evenals de haver. In de verte akkerden een paar tractoren verloren over de velden, waarboven leeuweriken onvermoeibaar hun wervelende trillers lieten horen.

Kniebusch, de houtvester met zijn roodbruine, gerimpelde, verweerde gezicht en kale hoofd, maar met een witgele volle ronde baard, verruilt de hitte van het open veld voor de schaduw van het bos. Hij loopt langzaam, met zijn ene hand trekt hij de geweerriem over zijn schouder recht, met de andere wist hij het zweet van zijn voorhoofd. Hij maakt geen montere, gehaaste of energieke indruk. Voorzichtig loopt hij met zachte tred door het hem zo vertrouwd bos. Ieder takje op zijn pad ziet hij en hij vermijdt erop te stappen. Hij wil geen geluid maken.

Maar dan stuit hij opeens achter het kreupelhout bij een bocht op een kleine processie: mannen en vrouwen met een paar handkarren. Op de karren ligt zojuist gekapt hout, bijna allemaal kale stammen, de takken waren blijkbaar te min. Het gezicht van houtvester Kniebusch kleurt rood van woede, zijn lippen bewegen, zijn oude, fletse ogen krijgen een diepe glans, er komt weer wat vuur in, zoals toen hij nog jong was.

De man bij de voorste kar – Bäumer natuurlijk – was even gestopt, maar nu liep hij alweer door. Op nog geen meter afstand ratelden de karren met het gestolen hout langs de zuchtende houtvester. De mensen keken opzij of naar de lucht, alsof hij gewoon niet bestond, sloegen op het eind van het struikgewas de hoek om en verdwenen uit zicht.

“Je wordt oud Kniebusch,” hoort de houtvester de stem van ritmeester Von Prackwitz tegen hem zeggen.

“Ja,” denkt hij somber, “ik ben zo oud geworden dat ik graag in mijn bed zou sterven.”

Zo denkt hij en loopt verder.

Maar in zijn bed sterven komt er niet van.

6 Hongeropstand in gevangenis Meienburg

In de gevangenis van Meienburg rinkelen de alarmbellen, cipiers rennen van cel naar cel, de directeur belt met de Reichswehr⁴ en vraagt om versterking, opzichters gespen hun pistoolgordel om en grijpen naar hun gummiknuppel. Tien minuten geleden heeft gevangene 367 zijn brood voor de voeten van

* Voor noten zie p. 859

de cipier gesmeten terwijl hij schreeuwde: “Ik wil brood verdomme, gewicht zoals voorgeschreven, geen kleffe gipszooi!”

Onmiddellijk brak het tumult los, kwam men in opstand. Uit twaalfhonderd cellen klonk geschreeuw, gebrul, gejammer, gekrijs, getier: “We vergaan van de honger! Honger! We vergaan van de honger!”

In het stadje Meienburg, dat in de schaduw van de stralend witte muren van de hooggelegen gevangenis weggedoken lag, was het gebrul “We vergaan van de honger!” in elk huis te horen. Toen brak de hel los: duizend gevangenen sloegen met hun krukje tegen de ijzeren celdeuren.

12

Bewakers en hulppersoneel gingen door de gangen en maanden de oproerkraaiers tot kalmtte, zij die rustig bleven mochten hun cel uit: “Gebruik toch je verstand, iedereen in Duitsland krijgt dit te eten... de dollar... het Ruhrgebied... Er zullen onmiddellijk oogstcommando's worden samengesteld om naar de grote landerijen te gaan. Iedere week tabak, vlees... als je je tenminste goed gedraagt...”

Langzamerhand verstomt het kabaal. Oogstcommando's... vlees... tabak... goed gedrag... De woorden sijpelen door de celmuren heen, kalmeren de knorrende magen, er ontstaat weer hoop, de honger wordt misschien gestild, de vrije hemel lonkt, misschien kunnen ze vluchten... De laatste herrieschoppers, dolgedraaid door hun eigen woede, worden door de bewakers naar de isoleercel gesleept: “Kijk nu maar eens hoe je het zonder die gipszooi redt!”

De ijzeren deuren slaan met een harde klap dicht.

7 Dienstmeisje Sophie schrijft een brief

In het Bayerisches Viertel in Berlijn is Sophie, het dienstmeisje in het huis van gravin Mutzbauer, ondanks het vroege uur al wakker. Haar kamer, die ze met de kokkin deelt die nog diep in slaap is, is zo smal, dat er behalve voor de twee ijzeren bedden alleen nog maar plek is voor twee stoelen – dus schrijft ze haar brief op de vensterbank bij het geopende raam.

Sophie Kowalewski heeft mooi verzorgde handen, maar mooi schrijven kan ze niet. Neerhalen, ophalen, haakje, komma, ophalen, neerhalen... ach, ze heeft zoveel te zeggen... hoe ze hem mist...dat de tijd zo langzaam gaat... nog drie jaar bijna, en er is pas een half jaar om... Maar het wil maar niet lukken. Haar gevoelens op papier zetten heeft Sophie Kowalewski, dochter van werkbaas Kowalewski in Neulohe, nooit geleerd. Ja, als hij hier was, als ze met hem kon praten, hem aan kon raken! – al haar gevoelens zou ze kwijt kunnen, ze zou hem met een kus het hoofd op hol brengen, met een lichte aanraking gelukkig kunnen maken... Maar niet op deze manier!

Ze staart voor zich uit. Ze wil zo graag dat hij dit allemaal merkt als hij deze brief leest! In de vensterruit ziet ze een kleurloze tweede Sophie en on-

willekeurig moet ze even lachen. Een paar donkere haarlokken hangen los over haar voorhoofd, onder haar ogen heeft ze donkere schaduwen. Ze moest weer eens de tijd nemen om goed uit te slapen – maar heb je vandaag de dag wel de tijd om dat te doen, nu alles onder je vingers vandaan glipt voordat je het beet kunt pakken? Alles valt uit elkaar, pluk de dag, vandaag leef je nog, Sophie!

's Morgens mag ze nog zo moe zijn, niet op haar brandende voeten kunnen staan, in haar mond nog de smaak hebben van likeur, wijn en kussen – 's avonds trekt de kroeg toch alweer. Dansen en drinken, je helemaal uitleven! Mannen genoeg die wat met je willen en het geld zit los in hun zakken, honderdduizenden, vijftig keer het loon waar jij je voor afslooft. Afgelopen nacht is ze ook met één van die mannen meegegaan – wat maakt het uit? De tijd jaagt maar door, gaat zijn gang. Misschien zoekt ze in al die omhelzingen en in al die over haar heen buigende gezichten die net zo rusteloos en begerig zijn als dat van haarzelf ook steeds weer naar Hans, die ruim drie jaar geleden wegens oplichterij de bak in draaide – maar ja, iemand als Hans, stralend, vlot en iedereen de baas, vind je geen tweede keer!

Sophie Kowalewski ontvlucht het harde werk op het landgoed om in de stad te zoeken naar – ja, naar wat? Het moet iets zijn waar ze zich volledig in kan storten. Je leeft maar eens, morgen ben je er misschien niet meer. En eenmaal dood duurt dat ontzettend lang. En als we oud zijn, ouder dan vijfentwintig, ziet niemand ons meer staan. Hans, ach Hans... Ze heeft de avondjurk van mevrouw aan en het is haar om het even of de kokkin het ziet. Zoals die leveranciers van alles stiekem aftroggelt, pikt zij zijden kousen en ondergoed in. De een heeft de ander niets te verwijten. Het is bijna zeven uur, ik moet er nog snel even een eind aan breien... “En ik verblijf met vurige kussen en ben voor altijd je liefhebbende bruid Sophie...”

Het woord bruid zegt haar niets, ze weet ook niet of ze überhaupt met hem zou kunnen trouwen, maar ze moet dat wel schrijven, omdat hij anders in de gevangenis haar brief niet krijgt.

En gevangene Hans Liebschner zal de brief van zijn bruid krijgen, hij behoorde niet tot degenen die wegens hun woeste geschreeuw in de isoleercel belandden. Nee, ondanks dat hij nog maar een half jaar in Meienburg zat, had hij het tegen alle huisregels in al tot helper geschopt en was hij nu zo slim geweest om vol bravoure over oogstcommando's te beginnen. Dat kon hij doen, omdat hij wist dat Neulohe in de buurt van Meienburg lag, en in Neulohe woonde zijn lieve schatje Sophie...

“Ik zal dat varkentje wel even wassen,” dacht hij.

8 Het meisje en de man worden wakker

Het meisje was wakker geworden.

Ze ondersteunde haar hoofd met haar hand en keek naar het raam aan de andere kant van de kamer. Het geelgrauwe gordijn bewoog niet. Het meisje dacht dat ze de zompige hitte die vanaf de binnenplaats opsteeg kon ruiken. Ze rilde een beetje.

14 Ze bekeek zichzelf eens goed. Het kwam niet door de kou dat ze moest rillen, dat kwam door die vreselijke hitte, door die afschuwelijke lucht. Haar lijf zag er mooi wit en perfect uit. Wat een wonder dat in zo'n smerige, vieze lucht iets zo volmaakt kon blijven!

Het meisje had er geen idee van hoe laat het was, aan de geluiden te horen kon het negen, tien, maar ook elf uur zijn – voordat het middag werd bleven de geluiden na acht uur vrijwel gelijk. Het zou kunnen dat de hospita, mevrouw Thumann, zo meteen al met de ochtendkoffie kwam. Volgens Wolfgang had ze al op moeten staan, zich netjes aan moeten kleden en een deken over hem heen moeten leggen. Nou ja, ze zou het zo gelijk doen. Zo af en toe was Wolfgang nu eenmaal een echte fatsoensrakker.

“Wat doet het ertoe,” had ze tegen hem gezegd. “Die mevrouw Thumann weet niet beter, ze is wel andere dingen gewend, zolang ze haar geld maar krijgt, ergert ze zich nergens aan...”

“Zich ergeren?” had Wolfgang minzaam gelachen terwijl hij naar haar keek. “Zich ergeren als ze jou zo ziet?!”

Hij had haar aangekeken. Altijd werd ze door die blik vertederd, ze had hem naar zich toe willen trekken, maar op ernstige toon ging hij toen verder: “We zijn er toch zelf bij, Peter, we zijn er zelf bij. We zitten nu wel in de stront, maar dat zitten we pas echt, als we onszelf verwaarlozen...”

“Kleren maken je niet fatsoenlijk, zonder kleren ben je nog niet onfatsoenlijk,” was ze begonnen.

Bijna kwaad had hij gezegd: “Ging het maar alleen om kleren, maar zo is het niet! Het gaat erom dat we ons daardoor herinneren dat we geen stront zijn, ik niet en jij ook niet! En als ik het eenmaal gemaakt heb, zal alles veel simpeler zijn, als we ons hier in deze zwijnenstal niet op ons gemak gevoeld hebben. We moeten gewoon niet zo doen als de rest hier!”

Hij mompelde nog wat onverstaanbare woorden. Hij dacht eraan hoe hij het zou gaan ‘maken’, hij was al ver heen, ver bij haar vandaan (dat gebeurde nogal eens, dat hij ver bij haar, zijn Peter, vandaan was).

“Tegen de tijd dat je het gemaakt hebt, zal ik niet meer bij je zijn,” had ze eens tegen hem gezegd.

Het was toen even stil geweest, maar toch, ook al was hij met zijn gedachten al ergens anders, had hij nog opgepikt wat ze gezegd had.

“Je zult altijd, echt altijd bij me zijn, Peter,” had hij heftig gezegd. “Denk je nu heus, dat ik zou vergeten, hoe je hier elke nacht op me wacht?! Dat ik zou vergeten hoe je hier zo arm als een luis in dit hol zit?! Zou vergeten dat je me nooit iets vraagt en nooit aan mijn kop zeurt, hoe ik ook thuis kom? O, Peter,” had hij geroepen, en zijn ogen hadden een bepaalde glans gekregen, die zij niet prettig vond, want die glans kwam niet door haar. “Afgelopen nacht was het bijna zover. Op een gegeven moment lag het geld in bergen voor me... Ik voelde dat het nu ging gebeuren, nog één of twee keer... Nee, ik hou je niet voor de gek. Ik dacht niet aan iets speciaals, niet aan een huis met een tuin, of een auto, ook niet aan jou... Alles om me heen werd plotseling licht, nee, in mijzelf straalde een prachtig licht, het leven strekte zich oneindig helder voor me uit, zoals de hemel als de zon opkomt, alles was zuiver en puur...”

Maar toen...” hij boog zijn hoofd... “sprak dat wijf me aan ... en vanaf dat moment ging het helemaal mis...”

Met gebogen hoofd had hij voor het raam gestaan. Ze voelde toen ze zijn bevende hand tussen de hare nam, hoe jong hij was, hoe jeugdig in zijn enthousiasme en wanhoop, hoe vrijblijvend alles wat hij, jong als hij was, tegen haar zei.

“Het gaat je lukken,” had ze zachtjes tegen hem gezegd. “Maar als het zover is, zal ik niet meer bij je zijn.”

Hij trok zijn hand terug.

“Je zult bij me blijven,” zei hij koel. “Ik vergeet niets.”

Ze wist dat hij daarbij aan zijn moeder dacht, die haar een keer in het gezicht geslagen had. Ze had daarom bij hem weg willen gaan.

Maar nu zou ze voor altijd bij hem blijven. Weliswaar had hij het nog niet gemaakt, en ze wist dat als hij zo doorging hij het nooit zou maken ook, maar wat deed het ertoe? Nog langer in die smerige kamer, nog langer niet weten waarvan je morgen moest leven, of je je nog fatsoenlijk kon kleden, nog langer al die onzekerheid – maar vanaf één uur vanmiddag was hij van haar!

Ze pakte haar kousen van de stoel naast het bed en begon die aan te trekken.

Plotseling werd ze vreselijk bang, het kon niets worden, gisteren was *alles* volledig maar dan ook volledig tot op het laatste briefje van duizend fout gelopen. Ze durfde niet op te staan om te zien of ze echt gelijk had, met brandende ogen keek ze naar Wolfgangs kleren die over de stoel bij de muur hingen. Ze probeerde in te schatten hoe dik de rechterzak van zijn jasje was waarin hij zijn geld altijd stopte.

“De rekeningen moeten betaald worden,” dacht ze angstig. “Als de rekeningen niet betaald worden, kunnen we het wel schudden.”

Maar wat ze deed was zinloos, vaak stopte hij ook zijn zakdoek in die rechter jaszak. Wat voor nieuwe briefjes zouden er nu weer zijn? Van vijfhonderdduizend mark? Een miljoen mark? Ze wist het niet. Wat zou een trouwerij kosten? Een miljoen? Twee miljoen, vijf? Ze zou het niet weten. Zelfs als ze het geld

had durven pakken en natellen, zou ze nog steeds niets geweten hebben. Ze wist helemaal niets.

De zak zag er niet uit of er veel inzat.

Voorzichtig om het bed niet te laten kraken, bang en behoedzaam draaide ze zich naar hem toe.

“Goedemorgen, Peter,” zei hij opgewekt. Hij trok haar tegen zich aan. Ze kuste hem op zijn mond. Ze wilde niet horen wat hij zei, niet nu:

16 “Ik ben volkomen blut, Peter. We hebben geen cent meer!” En het werd warmer en warmer. Een zuivere, witblauwe vlam zuiverde geluidloos de benauwde lucht in de kamer. Nog altijd werden geliefden waar dan ook door barmhartige handen verlost van hun zorgen, onrust, pijn, honger en wanhoop, van hun schaamte en zondebesef om vervulling te vinden in het liefdesspel, om zich voor even te wanen in een koele, zuivere hemel.

Berlijn verloedert

1 De ritmeester zoekt personeel

Veel straten rond het Schlesinger Bahnhof zijn er slecht aan toe. Destijds, in 1923, gedroeg men zich bij alle ellende in die troosteloze, stinkende en desolate, stenen woestenij ook nog eens op een grove manier wanhopig schaamteloos en corrupt als gevolg van rampspoed en onverschilligheid. Er was sprake van een opgewonden verlangen om jezelf een keer te voelen, te ervaren dat je iets betekent in een wereld die iedereen in doldrieste vaart meesleurde, een ongewis duister tegemoet.

Ritmeester Von Prackwitz viel behoorlijk uit de toon met zijn veel te deftige felgrijze, door een kleermaker in Londen op maat gemaakte kostuum, zijn slanke figuur, zijn sneeuwwitte haar, bruinverbrande gezicht en borstelige wenkbrauwen boven zijn donkere, gloeiende ogen – kaarsrecht gaat hij over straat, behoedzaam vermijdt hij elke aanraking. Hij kijkt star voor zich uit, zijn blik op een denkbeeldig, op ooghoogte liggend punt verderop in de straat gericht, hij wil niets en niemand zien. Hij zou ook willen dat zijn oren naar iets anders konden luisteren, bijvoorbeeld naar het machtige ruisen van zijn oogstrijpe korenvelden in Neulohe, waar het maaien nog maar net begonnen is – hij probeert zich af te sluiten voor de afgunstige, hatelijke en honende opmerkingen die hem nageroepen worden.

Het doet hem plotseling denken aan die onzalige novemberdagen in 1918, toen hij met twintig kameraden – meer was er van zijn legeronderdeel niet overgebleven – ook door een Berlijnse straat in de buurt van de Rijksdag marceerde en er opeens vanuit ramen, vanaf daken en vanuit donkere poortjes in het wilde weg op een laffe manier woest op de kleine groep werd geschoten. Ook toen waren ze doorgemarceerd, de kin net zo recht vooruit, de lippen strak op elkaar, de ogen gefixeerd op een denkbeeldig punt aan het eind van de straat, dat ze waarschijnlijk nooit zouden bereiken.

Het lijkt de ritmeester wel alsof hij in de vijf waanzinnige jaren sindsdien permanent op mars geweest is, altijd gefixeerd op één punt, of hij nu wakker was of sliep – want in die jaren was er geen slaap zonder die droom: altijd liep hij door die troosteloze straat, vergeven van banale vijandschap, haat en venijn. En als hij dan tegen alle verwachtingen in toch de hoek bereikte, dan wachtte daar alleen maar weer opnieuw net zo'n straat, vol van dezelfde haat en gemeenheid. Maar ook was daar dan weer dat punt waar je op af moest

gaan, dat punt dat er eigenlijk niet was, maar louter in je verbeelding bestond.

Of was dat punt iets dat helemaal niet buiten hemzelf bestond, maar dat, als hij eerlijk was, juist in hemzelf, in zijn eigen hart besloten lag? Marcheerde hij maar door, omdat een man marcheren moet, zonder acht te slaan op haat en laagheid, ook al kijken vanuit duizend vensters tienduizend woedende ogen op hem neer, ook al staat hij er helemaal alleen voor, want waar zijn al je kameraden gebleven? – marcheerde hij omdat je alleen zo dicht bij jezelf komt, datgene wordt wat je op deze aarde moet zijn, en dat is niet wat anderen van je verwachten, maar wat jezelf bent – ? Jezelf!

18

En plotseling krijgt ritmeester Von Prackwitz hier, op de Langen Straße bij het Schlesinger Bahnhof in dat vervloekte Berlijn, krijgt ritmeester, landgoedpachter en de man Joachim von Prackwitz-Neulohe, die hier zeer tegen zijn zin naartoe kwam om tenminste zestig man bij elkaar te krijgen om te helpen bij de oogst, hier krijgt hij tegenover tien schreeuwende uithangborden van cafés alias bordelen het gevoel dat het einde van zijn mars nu echt wel eens in zicht zou kunnen zijn, dat hij zijn kin nu snel in zou kunnen trekken, zijn hoofd kan laten zakken, zijn voeten rust kan gunnen en als God zou kunnen zeggen: en zie, het was zeer goed!

Ja, het graan stond er op de akkers prachtig bij, het zou een reuzenoogst worden, die de hongerige mensen in deze stad goed zouden kunnen gebruiken, terwijl hij alles uit zijn handen moest laten vallen en moest overlaten aan een jonge, wat verlopen snotneus van een inspecteur en hij in de stad om werkvolk moest gaan smeken. Want het was toch absurd en volkomen onbegrijpelijk: hoe groter de ellende in de stad, hoe kariger het brood terwijl er op het platteland tenminste nog voldoende voedsel was, hoe meer mensen er naar de stad trokken. Het waren werkelijk net motten, gelokt door een dodelijke vlam!

De ritmeester moest even lachen. Het zag er heus naar uit alsof de hemelse rust na de zesde scheppingsdag lonkte! Een fata morgana, de luchtspiegeling van een oase, als je omkomt van de dorst!

De vrouw op het uithangbord, waar hij in gedachten verzonken tegen had staan lachen, gooide achter zijn rug een emmer, nee een vat met de meest obscene beledigingen leeg, wat zeg ik, een hele beerput trok zij open. Maar de ritmeester gaat een zaak binnen waarboven scheef en vuil een bord hangt: 'Berlijnse Maaiers-Bemiddeling'.

2 Wachten op ontbijt

De vlammen laaien even hoog op, maar het vuur dat zo-even nog brandde zakt in en dooft uit – gelukkig de haard die nog lang nagloeit! Het vuur is weliswaar ingezakt, de vlammen gedoofd, maar de gloeiende as geeft nog warmte af.

Wolfgang Pagel zit in zijn grijsgroene, behoorlijk versleten uniformjas aan tafel. Zijn handen rusten op het lege formica tafelblad. Hij wijst met zijn hoofd naar de deur. Hij knipoogt en fluistert: “Potmadame heeft er ook al lucht van gekregen.”

“Wat?” zegt Petra. “Je moet mevrouw Thumann toch geen potmadame noemen, zo meteen zet ze ons eruit.”

“Dat is wel zeker!” zegt hij. “Ontbijt zit er al niet meer in. Ze heeft vast al zo’n donkerbruin vermoeden.”

“Zal ik het vragen, Wolf?”

“Ben je gek? Kinderen die vragen worden overgeslagen. We wachten gewoon.”

Hij kiept zijn stoel achterover, begint te wippen en fluit een deuntje: Tijd om op te staan, stelletje luie donders...⁵

Hij maakt zich nergens druk over, zorgen kent hij niet. Het gordijn is nu opengetrokken en door het raam schijnt een zonnetje de grauwe, troosteloze ruimte in – een zonnetje, zo noemen ze in Berlijn het zonlicht dat nog door de dichte nevel heen kan komen. Terwijl hij zo op zijn stoel zit te wippen, verschijnt nu eens zijn wijd uitstaande, licht golvende haardos in het zonlicht, dan weer zijn gezicht waarin een paar felle, grijsgroene ogen vrolijk fonkelen.

Petra, die alleen zijn kale zomerjas, die van nog voor de oorlog dateert, heeft omgeslagen, kijkt naar hem – daar kan ze maar niet genoeg van krijgen, ze bewondert hem. Ze vraagt zich af hoe hij het toch klaarspeelt zich te wassen met een halve liter water in een kommetje en er vervolgens uit te zien alsof hij zich een uur in de teil heeft afgeschrobd. In vergelijking met hem voelt ze zich oud en versleten, ook al is ze een jaar jonger dan hij.

Plotseling houdt hij op met fluiten, kijkt naar de deur en spitst zijn oren: “De vijand is in aantocht. Zou er ontbijt zijn? Ik heb zo’n waanzinnige honger.”

(Ze zou willen zeggen dat zij ook honger heeft, al dagen, dat ze al dagenlang alleen die twee kleine harde broodjes eet bij het ontbijt – nee, dat moest ze niet zeggen!)

De splende voetstappen hebben zich verwijderd, de tussendeur is dichtgeslagen. “Zie je wel, Peter! Potmadame is met haar po weer eens naar de wc gegaan. Ook dat zie je tegenwoordig vaak: alles wordt zo omslachtig gedaan. Potmadame die met haar po rondsjuwt.”

Hij heeft zijn stoel rechtgezet en begint weer onbekommerd en vrolijk te fluiten.

Haar houdt hij niet voor de gek. Ze begrijpt lang niet alles wat hij zegt, eigenlijk let ze er ook niet zo precies op. Het is de klank van zijn stem, de kleinste trilling die hij zichzelf niet bewust is, maar die zij toch oppikt: hij is niet zo vrolijk als hij zich voordoet, niet zo zorgeloos als hij zou willen zijn. Hij zou van zijn hart geen moordkuil moeten maken – tegen wie anders zou hij alles

kunnen zeggen dan tegen haar?! Hij hoeft zich toch niet voor haar te schamen, haar hoeft hij toch niet voor de gek te houden, alles begrijpt ze van hem – nee, dat niet! Maar ze billijkt alles wat hij doet, bij voorbaat en blindelings! Ze vergeeft hem. Vergeven? Nonsens! Alles is goed zo, en als hij nu tekeer zou gaan of haar zou slaan, dan zou dat vast wel een reden hebben.

Petra Ledig (je hebt van die namen waarmee het lot lijkt samen te vallen) was een onwettig kind, haar vader was uit beeld. Als jong meisje werd ze verkooptster en haar moeder, die inmiddels getrouwd was, duldde haar alleen zolang ze elke maand haar loon tot de laatste cent als kostgeld afdroeg. Maar op een dag zei haar moeder: “Je zorgt maar voor jezelf, smeerlap!” En ze riep haar na: “Waar je bed vannacht staat zul je ook vast wel weten!”

Petra Ledig (we kunnen gevoeglijk aannemen dat de pretentieuze naam ‘Petra’ de enige bagage was die haar onbekende vader haar meegaf op haar levensreis) – Petra Ledig was met haar tweeëntwintig jaar geen onbeschreven blad meer. Ze was niet gelijk in een rustige tijd groot gekomen: oorlog, de jaren na de oorlog en de inflatie. Ze wist al wat het betekende als de heren in de schoenwinkel hun schoen al te nadrukkelijk in de schoot van de verkooptster drukten. Soms gaf ze dan een instemmend knikje en trof deze of gene ’s avonds na sluitingstijd van de schoenwinkel. Ze slaagde erin haar sloopje zonder echt te zinken een jaar lang moedig door de woelige baren te loodsen. In zekere zin kon ze zelfs keuzes maken, keuzes die niet zozeer gebaseerd waren op haar voorkeuren, maar op haar angst een ziekte op te lopen. En als de dollar dan weer eens als een raket omhoogschoot en alles wat ze voor de huur opzigelegd had waardeloos geworden was, dan hing ze op straat rond, als de dood voor de zedenpolitie. Zo was ze Wolfgang Pagel tegen het lijf gelopen.

Wolfgang had het er die avond van genomen. Hij had wat geld, had wat gedronken. Altijd was hij dan in een opperbest humeur, voor alles in. Hé, zwartkopje, kom met me mee, had hij over straat geroepen, en daar was een soort wedren tussen haar en een agent met een grote snor van de zedenpolitie op gevolgd. Ze waren echter ontkomen in een taxi, een afschuwelijke brik, en hadden weliswaar een leuk avondje gehad, maar veel verschil met andere avonden was er nu ook weer niet geweest.

Toen was het ochtend geworden. Een ochtend in zo’n grauwe, naargeestige kamer in een goedkoop tweederangs pension waar je altijd moedeloos van wordt. Zo’n kamer waarin je je echt af begint te vragen: wat heeft het allemaal voor zin, waar leef je eigenlijk voor?

Zoals het hoorde, had ze zich slapend gehouden toen meneer zich aankleedde, wat hij op zijn beurt ook weer zachtjes deed, om haar niet te wekken. Want praten in de ochtend deed je niet graag, zulke gesprekken waren weinig verheffend, omdat je merkte dat je elkaar opeens helemaal niets meer wist te zeggen, vaak een grondige hekel aan jezelf had. Ze hoefde alleen maar door

haar oogharen te kijken of hij het geld wel op het nachtkastje had gelegd. En dat had hij inderdaad gedaan. Alles ging zoals het gaan moest, geen tot ziens, hij was al bij de deur.

Ze weet niet hoe het kwam, wat haar bezielde, maar ze ging recht overeind in bed zitten en had met haperende stem zachtjes gevraagd: “Zou je – zou u – ach, zou ik niet met u mee mogen?”

Eerst begreep hij haar niet, verbluft had hij zich omgedraaid. “Wat zegt u?!”

Toen dacht hij dat ze zich, omdat deze situatie nieuw voor haar was, misschien schaamde om langs de hospita en de portier naar buiten te glippen. Als ze opschoot wilde hij wel even wachten. Maar terwijl ze zich snel aankleedde, besefte hij dat het zo eenvoudig niet lag, dat er meer aan de hand was, dat ze niet alleen maar niet lastiggevallen wilde worden als ze wegging. Ze was deze situatie immers gewend (van meet af aan was ze volkomen eerlijk tegen hem geweest). Ze wilde gewoon met hem mee, bij hem blijven. Zou het misschien kunnen werken? O, alsjeblieft, alsjeblieft!

Wie weet wat er door zijn hoofd ging. Opeens had hij geen haast meer. Hij stond daar in die grauwe kamer – bijna vijf uur was het, dat vreselijke moment 's morgens waarop mannen altijd weg willen, om de eerste tram naar hun logies te nemen. Voordat ze naar kantoor gaan kunnen ze zich dan nog even opfrissen, en velen doen net of ze in hun eigen bed geslapen hebben door daarin nog gauw even rond te woelen.

Peinzend trommelde hij met zijn vingers op tafel. Hij fronste zijn wenkbrauwen en keek haar met zijn heldere, groenige ogen oplettend aan. Ze dacht toch niet dat hij geld had?

Nee, daar had ze helemaal niet aan gedacht. Het maakte haar ook niets uit.

Hij was officier in opleiding, maar niet meer in actieve dienst en had nergens recht op. Hij had geen baan, geen vaste inkomsten, eigenlijk helemaal geen inkomsten.

Dat maakte niet uit, daarom had ze het niet gevraagd.

Hij vroeg ook niet waarom ze het gevraagd had. Hij vroeg überhaupt niets meer. Later bedacht ze zich dat hij heel wat vragen had kunnen stellen, lastige vragen. Of ze al meer mannen zo benaderd had, of ze een kind verwachtte – wel duizend lastige vragen had hij kunnen stellen. Maar hij stond daar maar naar haar te kijken. Hij kon haar verzoek niet bevatten. En ze wist gelijk, dat hij ja zou zeggen. Moest zeggen. Ze had er ook niet eerder aan gedacht. Ook was ze – toen – op geen enkele manier verliefd op hem. Het was een doodgewone nacht geweest.

“Vindt u dat Konstanze zich goed gedraagt?”⁶ citeerde hij de titel van een destijds veel gespeeld stuk. Voor het eerst zag ze dat hij met zijn ene oog knipperde als hij een grapje maakte, zag ze de rimpeltjes in zijn ooghoek.

“Jazeker!” zei ze.

“Nou ja,” zei hij bedachtzaam, “waar er één zijn buik niet vol krijgt, kunnen er twee nauwelijks verhongeren. Kom op. Ben je klaar?”

In dat armzalige pension was het een zeldzaam gevoel geweest om naast hem, naast een man waar ze nu bij hoorde, de trap af te gaan. “Hopla!” zei hij, toen ze over een losliggende loper struikelde, maar hij zei het afwezig, waarschijnlijk was hij haar bestaan alweer half vergeten.

22 Opeens stond hij stil. Ze wist het nog precies. Ze waren beneden gekomen, bij de ingang met al die valse marmerpracht en het gipsen stucwerk. “Ik heet trouwens Wolfgang Pagel,” zei hij met een lichte stembuiging.

“Zeer aangenaam,” had ze, zoals het hoort, gezegd. “Petra Ledig.”

“Of het aangenaam wordt, valt nog te bezien,” had hij gelachen. “Kom, kleintje. Ik ga je Peter noemen, Petra is me te bijbels en klinkt me te hard in de oren. Maar Ledig is ok, dat laten we zo.”

3 Een speler maakt Petra wijzer

Toen Wolfgang Pagel dat allemaal tegen haar zei, was ze nog te vol van alle gebeurtenissen en drongen zijn woorden niet goed tot haar door. Later leerde ze van hem dat de naam Petra zoiets als rots betekende en dat Petrus, een discipel op wie Christus als op een rots zijn kerk wilde bouwen, die naam voor het eerst gedragen had.

Sowieso leerde ze in dat ene jaar dat ze nu samen waren veel van Wolfgang. Niet dat hij zich nu zo belerend opstelde. Maar het kon niet anders dan dat hij in al die uren dat ze bij elkaar zaten – hij had immers nauwelijks iets omhanden – veel met haar sprak, ze konden nu eenmaal in dat hok van ze niet voortdurend zwijgend naast elkaar zitten. En toen Petra wat zelfvertrouwen gekregen had, vroeg ze hem vaak iets, gewoon om te voorkomen dat hij zou gaan piekeren, maar ook omdat ze het fijn vond zijn stem te horen. Ze vroeg dan bijvoorbeeld: “Wolf, hoe wordt kaas eigenlijk gemaakt?” Of: “Wolf, woont er echt iemand op de maan?”

Nooit lachte hij haar uit, altijd probeerde hij haar zo goed en serieus mogelijk antwoord te geven, maar de kennis die hij in zijn officiersopleiding had opgestoken, was nu niet bepaald geweldig. En als hij iets niet goed wist, nam hij haar mee naar één van de grote bibliotheken om er de nodige boeken op na te slaan. Ze zat er dan stilletjes bij met een of ander boekje voor zich waarin ze niet las en keek met een zeker ontzag de grote zaal in, waar mensen stilzwijgend de bladzijden omsloegen. Zo stil was het er, dat het wel leek alsof ze in hun slaap bezig waren. Ze vond het steeds weer net een sprookje, dat zij, een klein verkoopstertje, een onwettig kind dat bijna in de goot terechtgekomen was, nu zulke gebouwen binnen kon gaan, waarin beschaafde, gestudeerde mensen kwamen die, dat wist ze wel zeker, al die vuiligheid waar zij mee

te kampen had gehad, bespaard was gebleven. Alleen zou ze hier nooit naar binnen hebben gedurfd, hoewel de – stilletjes gedoogde – haveloze figuren die een plekje tegen een muur gevonden hadden, haar duidelijk maakten dat men hier niet alleen op zoek was naar wijsheid, maar ook naar warmte, licht, een schone omgeving en zeker ook naar datgene wat zij bij al die boeken voelde: plechtige rust.

Als Wolfgang genoeg wist gingen ze weer weg en vertelde hij haar wat hij had gevonden. Ze luisterde dan naar wat hij zei en onthield sommige dingen niet en andere weer wel, maar altijd de verkeerde – maar daar ging het ook niet om. Waar het om ging was dat hij haar zo serieus nam, dat ze voor hem nog iets anders was dan alleen een lijf waar hij van hield en dat hem het nodige plezier bezorgde.

23

Soms, als ze volkomen gedachteloos iets gezegd had, kon ze overvallen worden door haar eigen emoties en riep ze: “Ach, Wolf, wat ben ik toch vreselijk dom! Ik leer ook helemaal niets! Ik zal wel altijd zo dom blijven!”

Maar ook dan moest hij niet om haar lachen, ging hij er vriendelijk en serieus op in en zei dat het natuurlijk in wezen niets uitmaakte, of je wist hoe kaas gemaakt werd. Zoveel als de kaasmaker zou je er toch nooit van af weten. Volgens hem ging het bij domheid om iets heel anders. Als je je leven niet op de rails kon krijgen, niets van je fouten leerde, als je je altijd druk maakte om alle vuiligheid terwijl je wist dat je er over twee weken al niet meer aan zou denken, als je niet met je medemensen om kon gaan – ja, zulke dingen leken hem pas echt dom. Een schoolvoorbeeld was zijn moeder die, hoeveel ze ook gelezen en meegemaakt had, hoe slim ze ook was, hem puur uit liefde, omdat ze het beste met hem voorhad en hem daarom kort wilde houden, het huis uitgejaagd had, en dat terwijl hij toch zo'n geduldig mens en makkelijk in de omgang was. (Zei hij). Petra, dom – ? Ze hadden nog niet één keer ruzie gemaakt, en ook al was er vaak geen geld, toch kenden ze geen slechte dagen en kwaai gezichten werden er niet getrokken. Dom? – Hoezo, Peter van me?

Wolf had natuurlijk groot gelijk! Slechte dagen, kwaai gezichten? Ze hadden een fantastische tijd met elkaar gehad, de mooiste tijd van haar leven – beter kon het gewoon niet worden! En het kon haar eigenlijk ook niets schelen of ze nu dom was of niet (dat ze slim kon zijn werd ondanks al zijn beweringen niet geopperd), zolang hij maar blij met haar was en haar serieus nam.

Slechte dagen – echt niet! Ze had in haar leven en vooral in het laatste jaar geleerd dat dagen zonder geld heus geen slechte dagen hoeven te zijn. Juist in deze tijd, waarin alles koortsachtig om de dollarkoers draaide, om geld en nog eens geld, om getallen en met steeds meer nullen bedrukt papier – juist nu had dit dwaze meisje de ontdekking gedaan, dat geld geen enkele betekenis heeft. Dat het onzinnig was om je over geld – dat wil zeggen over het ontbreken daarvan – ook maar een minuut druk te maken, het deed er niet toe!

(Maar vanmorgen toch even wel, want ze had zo'n ziekmakende honger en om half twee moest de huur betaald worden.)

Als ze zich zorgen maakte over wat de volgende dag brengen zou, zou ze nog geen gelukkige minuut met voormalig officier in opleiding Wolfgang Pagel beleefd hebben, Wolfgang, die het lukte om hen met het kleinst denkbare werkkapitaal al ruim een jaar in leven te houden door elke avond achter de speeltafel te gaan zitten. Elke avond rond elf uur gaf hij haar een kus en zei: "Daar gaan we, kleintje!" Zij knikte hem dan alleen maar lachend toe. Ze durfde niets te zeggen, omdat alles wat ze zei wel eens ongeluk kon brengen.

24

Aanvankelijk, tot ze beseft had dat al die nachtelijke escapades niet wilden zeggen dat hij vreemd ging, maar dat hij aan het 'werk' was voor hun gezamenlijke huishouding, bleef ze tot drie, vier uur opzitten... Dan zag ze hoe hij thuiskwam, nerveus bewegend, zijn gezicht ingevallen en het haar nog nat, een flikkerende blik in zijn ogen, ze luisterde dan naar zijn koortsachtige verhalen, over zijn triomfen als hij geluk had gehad, over zijn wanhoop bij verlies. Zwijgend had ze naar zijn scheldpartijen over deze of gene vrouw geluisterd, die zijn speelgeld had gesnaaid, of naar hoe ongelooflijk hij het vond, niet kon bevatten dat juist op die avond zwart zeven keer achter elkaar viel, waardoor zij, die op een haar na rijk geworden was, weer tot de bedelstaf veroordeeld werd.

Van het spel, zijn spel, roulette, begreep ze niets, hoeveel hij er ook over vertelde (hij had botweg geweigerd haar een keer 'daarheen' mee te nemen). Maar ze begreep heel goed, dat gokken de tol was die hij moest betalen om met haar te kunnen leven en ook dat hij daarom altijd zo vriendelijk, onbekommerd en rustig was in haar gezelschap, want aan de speeltafel kon hij al zijn energie, al zijn wanhoop over zijn verbleekte, ziellose maar toch ook zo eenmalige leven kwijt.

O, en ze begreep nog veel meer! Ze begreep dat hij zichzelf voor de gek hield, in ieder geval als hij hartstochtelijk beweerde, dat hij geen speler was, die...

"Zeg nou zelf, wat kan ik anders doen?! Moet ik soms boekhouder worden en tegen een hongerloontje getallen in een schrift pennen? Moet ik schoenen gaan verkopen, stukjes voor de krant schrijven, chauffeur worden? Peter, het geheim is: als je weinig wensen hebt, heb je tijd om te leven. Drie, vier, acht en vaak maar een half uur achter de roulettetafel en we kunnen er weer een week, een maand tegen! Ik een speler? Welnee, het is een hondenbaan, ik zou veel liever bouwvakker zijn dan daar te staan terwijl ik me niet mee moet laten slepen als het geluk lonkt. Ik ben ijskoud en berekenend, ze noemen mij niet voor niets de pari-tijger⁷. Ze haten me, trekken al lelijke gezichten als ze me aan zien komen. Omdat ik geen speler ben, er bij mij niets te halen valt, omdat ik elke dag mijn kleine winstje pak en stop als die binnen is, me niet laat verleiden door te spelen..."

Vervolgens was hij alweer vergeten wat hij zojuist had gezegd en sprak hij zichzelf ongelooflijk tegen: “Wacht maar, tot ik mijn grote slag heb geslagen! Zoveel geld win, dat het echt de moeite loont! Ik zal er dan nooit meer intrappen. Waarom zou ik ook – gokken is het laagste bedrog dat er bestaat, wie zou zich daar nu vrijwillig mee inlaten, tenzij hij een speler is?”

Ondertussen zag ze hem avond aan avond thuishkomen met zijn ingevallen gezicht, natte haren en glinsterende ogen.

“Bijna was het gelukt, Peter!” riep hij.

Maar zijn zakken waren leeg en dan bracht hij alles wat ze hadden naar de lommerd, alleen wat hij aan zijn lijf had hield hij (zij moest op zulke dagen wel in bed blijven) en verdween weer met net genoeg geld op zak om een minimum aantal fiches te kunnen kopen. Dan kwam hij weer naar huis met een heel klein beetje winst of met – wat maar hoogst zelden gebeurde – zijn zakken vol geld. Als alles verloren leek, dat moest ze toch toegeven, kwam hij altijd met geld thuis, of het nu weinig was of veel, altijd was dat zo.

Hij hield er een soort ‘systeem’ op na over het rollen van het balletje, een systeemloos systeem, gebaseerd op het gegeven dat het balletje niet deed wat het naar alle waarschijnlijkheid zou moeten doen. Hij had haar wel honderd keer uitgelegd hoe dat systeem werkte, maar omdat ze nog nooit een roulette gezien had, kon ze zich bij wat hij haar allemaal vertelde niet echt iets voorstellen. Ze betwijfelde ook of hij zich wel altijd aan zijn eigen systeem hield.

Hoe dan ook, hij had het wel steeds klaargespeeld. Omdat ze daarop was gaan vertrouwen, wachtte ze al langer niet meer tot hij thuiskwam, maar kon ze rustig gaan slapen. Ja, het was zelfs beter je slapend te houden, als je toevallig nog wakker lag. Want als hij thuiskwam en nog verhit door het spel op zijn praatstoel ging zitten, dan kon je je nachtrust verder wel vergeten.

“Hoe hou je het uit, meiske,” zei mevrouw Thumann, de potmadame, wel eens hoofdschuddend tegen haar. “Elke nacht op sjouw met al jullie centen op zak! En het wemelt er zeggen ze ook nog eens van die omhoog gevallen hoeren! Ik zou mijn man thuishouden!”

“Maar u laat hem toch ook naar zijn werk gaan, mevrouw Thumann! En in de bouw kan een ladder omvallen of een plank doormidden breken. En hoeren heb je overal.”

“Mijn hemel, moet je het nu echt over mijn Willem hebben, net nu ze vijfhoog aan het werk zijn en ik toch al doodsangsten uitsta! Maar er is wel een groot verschil, meiske. Bouwen is noodzakelijk, maar gokken niet!”

“Maar hij heeft het gewoon nodig, mevrouw Thumann!”

“Nodig, nodig! Dat hoor ik nou altijd. Die van mij zegt me ook altijd wat hij nodig heeft. Kaarten, sigaren, zwaar bier en als het even kan een jonge meid (maar dat vertelt hij me niet!) En ik zeg hem dan: Wat jij nodig hebt is een strakke hand waar je op vrijdag het loonzakje van je baas in legt! Dat

is wat je nodig hebt! – Je bent gewoon te goed, meiske. En goedheid komt voort uit zwakte. Als ik 's morgens het ontbijt kom brengen en zie hoe je naar hem kijkt, terwijl hij dat niet eens merkt, dan weet ik wel waar dit heengaat. Gokken als werk – als ik het alleen al hoor! Spelen is geen werk, en werk is geen spel. Als je het echt goed met hem meent, meiske, dan pak je hem zijn geld af en gaat hij met Willem naar de bouw. Stenen sjuuwen zal hij nog wel kunnen, toch?”

26 “Echt, mevrouw Thumann, nu praat u al net als zijn moeder! Die vindt ook dat ik te goed ben en hem alleen maar help met zijn schandelijke praktijken, ze heeft me daarom zelfs een keer een oorvrij verkocht.”

“Slaan moet je nu ook weer niet doen! Je bent toch haar schoondochter? Nee, in zekere zin doe je het voor je eigen plezier en als het je te gek wordt, neem je de benen. Nee, slaan mag niet, je kunt er zelfs een klacht tegen indienen!”

“Maar het deed helemaal geen pijn, mevrouw Thumann. Zijn moeder heeft van die kleine handjes. Dat was bij mijn moeder wel anders. Hoe dan ook...”

4 De ritmeester neemt personeel aan

Een houten afscheiding verdeelde het kantoor van de Berlijnse Maaiers-Bemiddeling in twee zeer ongelijke delen. Het voorste deel, waar ritmeester Von Prackwitz inmiddels staat, is erg klein en de voordeur gaat ook nog eens naar binnen open. Prackwitz kan zich nauwelijks verroeren.

In de achterste, grotere ruimte zit een kleine, dikke en donker ogende man – de ritmeester kon niet gelijk zeggen of dat nu kwam door zijn donkere haar of omdat het gewoon een smoezelig figuur was. Hij heeft een donker, lakens pak aan en is, wild gesticulerend, heftig in gesprek met drie mannen gekleed in een corduroy broek en jasje. Ze hebben een grijze hoed op en een sigaar in hun mondhoek. De mannen gedragen zich ook geagiteerd en ook al praten ze niet hard, het lijkt toch alsof ze schreeuwen.

De ritmeester verstaat geen woord van wat ze zeggen. Ze spreken natuurlijk Pools. Ook al heeft de pachter uit Neulohe elk jaar zo'n vijftig Polen in dienst, Pools heeft hij, afgezien van wat bevelen, nooit geleerd.

“Ik geef toe,” zei hij wel eens tegen zijn vrouw Eva, die een mondje Pools sprak, “ik geef toe dat ik het alleen al uit praktische overwegingen zou moeten leren. Toch weiger ik dat pertinent. We zitten hier te dicht bij de grens. Pools leren – bah!”

“Maar ze zeggen de vreselijkste dingen recht in je gezicht, Achim!”

“Nou en? Moet ik Pools leren om die vuilspuiterij ook nog te kunnen begrijpen?! Geen haar op mijn hoofd die eraan denkt!” Wat de vier mannen daar in de hoek zo heftig met elkaar bespraken ontging de ritmeester dus volledig, en het kon hem niet schelen ook. Maar geduldig wachten was niets voor hem.

Wat gedaan moest worden moest gedaan, en snel ook. Hij wilde in de middag met vijftig of zestig man terug naar Neulohe, waar de zon scheen en waar het graan, dat hij als het ware al kon horen ruisen, in reusachtige hoeveelheden op de akkers stond – “Volk! Klanten!” riep de ritmeester.

Maar ze praatten gewoon door en het leek wel alsof ze een strijd op leven en dood voerden en ze elkaar elk moment aan konden vliegen.

“Hé, hallo!” riep de ritmeester op scherpe toon. “Ik zei goede morgen!” (Dat had hij niet gezegd). Hij trof wel weer precies de juiste mensen! Acht jaar, wat! nog maar vijf jaar geleden zouden ze nog om aandacht gesmeekt hebben en geprobeerd hebben onderdanig zijn hand te kussen – ! Vervloekte tijden, vervloekte stad – wacht maar! Als ik jullie eerst de stad maar eens uit heb!

“Hé daar, horen jullie me niet!” riep hij op zo bits mogelijke commandotoon en hij sloeg met zijn vuist op de balie.

En of ze hem hoorden! Dit stemgeluid herkenden ze! Voor deze generatie had een dergelijke stem nog enige betekenis, riep herinneringen op. Onmiddellijk stokte hun gesprek. Inwendig kon de ritmeester een lachje niet onderdrukken. Ja, die goeie ouwe commandostem waarmee hij altijd ‘en snel een beetje’ blafte, had toch altijd nog effect – en zeker bij zulke loeders. Als een klaroenstoot voorafgaand aan de dag des oordeels drong die stem waarschijnlijk door tot in hun liederlijke botten! Ze hadden toch altijd al een slecht geweten.

“Ik heb maaiers nodig!” zei hij tegen de sjofele dikke. “Vijftig tot zestig. Twintig mannen, twintig vrouwen, de rest meisjes en jongens.”

“Natuurlijk, heer,” zei de dikke en hij maakte, beleefd glimlachend, een buiging. 3

“Een door de wol geverfde voorman – moet een borg kunnen stellen ter waarde van twintig centenaar⁸ rogge. Zijn vrouw kan tegen vrouwenloon voor de mensen koken.”

“Zeker, heer,” grijnsde de ander.

“Geld voor de heenreis en uw provisie betaal ik. Blijven ze tot na de bietenoogst, dan trek ik het reisgeld niet van hun loon af. Maar anders...”

“Natuurlijk, zeker, heer...”

“Dat was het – en nu een beetje opschieten graag! Om 12.30 uur vertrekt mijn trein. Haast je dus, maak voort! Begrepen?” Er was een last van zijn schouders gevallen en de ritmeester knikte de drie mannen daarachter in het vertrek zelfs toe. “En maak gelijk de contracten in orde. Over een half uur ben ik terug. Ik ga nu eerst even wat eten.”

“Prima, heer!”

“Dus alles in orde zo?” zei de ritmeester tot slot. Iets in hun houding maakte hem wat argwanend, dat onderdanige lachje leek hem opeens zo onderdanig niet meer, eerder geniepig. “Alles is dus in orde – of – ?”

“Alles in orde!” zei de dikke geruststellend, met een snelle flitsende blik van

verstandhouding naar de anderen. “Alles zoals meneer het bevolen heeft. Vijftig man – we hebben ze! Station om 12.30 uur, prima, de trein vertrekt zoals het hoort, stipt op tijd, naar uw bevel – maar zonder onze mensen!” Hij grijnsde.

“Wat?!” riep de ritmeester gelijk met vertrokken gezicht. “Wat zegt u daar?! Praat Duits, man! Hoezo, zonder jullie mensen –?!”

28 “U kunt toch zo goed bevelen geven, heer? Beveelt u me dan ook, waar ik die mensen vandaan moet halen? Vijftig man – zorg maar dat je ze vindt, stamp ze uit de grond, en vlug een beetje, snel, regel het, zoiets was het toch?”

Nu bekeek de ritmeester de man toch eens wat beter. Hij was van de eerste verbijstering bekomen en ook zijn woede zakte nu hij in de gaten had dat de man hem wilde stangen. Hij spreekt heel goed Duits, dacht hij, terwijl de man steeds gehaaster groteske taal uitsloeg. Hij wil gewoon niet.

“En jullie daar achterin?” vroeg hij en wees op de drie mannen in hun manchester-pak bij wie de sigaar nog altijd losjes in hun mondhoek hing. “Jullie zijn toch voorlui? Kom voor mij werken! Nieuwe huisvesting voor de maaiers, goede bedden, geen luizen.”

Een ogenblik vond hij zichzelf met zijn aanprijzingen een beklagenswaardig figuur. Maar het ging om de oogst, op een dag, en die dag kon al heel dichtbij zijn, zou het gaan regenen. Hier in Berlijn leek het onweer eigenlijk al in de lucht te hangen. Op die slonzige dikke hoofde hij al niet meer te rekenen, bij hem had hij het met zijn bevelstem echt verbruid. “Nou, wat doen we?” vroeg hij uitnodigend.

De drie stonden er roerloos bij, alsof ze niets hadden gehoord. Het waren voorlui, dat wist de ritmeester zeker. Hij kende die vooruitgestoken kin, die vastbesloten, ietwat woeste, maar ook doffe blik van de professionele slavendrijver.

De donkere man stond er grijnzend bij, keek de ritmeester van opzij aan en had überhaupt geen oog voor de anderen, zo zeker was hij van zijn zaak. (Daar is de straat en het punt verderop waarop ik moet letten. Ik moet verder!) Luid en duidelijk: “Goed werk – goed loon, goed contract – allerlei bijkomende voordelen! Wat doen we – ?” Ze gaven geen krimp. “En voor de voorlui dertig, luister goed, ik zeg dertig heuse, echte papieren dollars in de hand!”

“Ik bemiddel hier de mensen!” schreeuwde de donkere.

Maar nu was het te laat. De voorlui stonden al aan de balie.

“Neem die van mij, heer! Zo sterk als een os, rustig...”

“Nee, niet die van Josef. Het zijn allemaal vuile bedriegers, ze komen hun bed niet uit, ze zijn heel wat bij Maruschka, maar werken ho maar...”

“Wat sta je daar nu met Jablonski te praten, heer?! Hij komt net uit de bak, heeft de inspecteur met een mes gestoken...”

“Psia krew, pierunna⁹ – !”

Een stortvloed van Poolse krachttermen – zouden ook hier messen getrokken worden? De dikke bemoeit zich er ook mee, alsmear pratend, met zijn armen zwaaiend, schreeuwend, duwend, de ritmeester woest aankijkend – terwijl de derde man ongemerkt naar de ritmeester toesluipt.

“Goede papieren dollars toch, nietwaar? Dertig? In de hand bij vertrek? Als meneer zorgt dat hij om twaalf uur op het Schlesinger is, ben ik er ook, met de mensen. Niets zeggen! Maak dat u wekomt! Slecht volk hier!”

En dan staat hij alweer bij de anderen, vier schreeuwende, heen en weer zwaaiende figuren die aan elkaar sleuren en trekken...

De ritmeester is blij dat de deur vlakbij is en hij ongehinderd naar buiten kan. Met een zucht van verlichting staat hij weer op straat.

5 Mevrouw Pagel zit aan het ontbijt

Wolfgang Pagel zit aan de formica tafel in zijn armoedige hok nog steeds op zijn stoel te wippen en werkt fluitend achteloos zijn hele repertoire soldatendeuntjes af, terwijl hij wacht op de emailen koffiepot van mevrouw Thumann.

Ondertussen zit zijn moeder in de comfortabel ingerichte woning aan de Tannenstraße voor een mooie, donkere renaissancetafel. Op een gelig tafelkleed met garenklosjes staan een zilveren koffieservies, verse boter, honing, echte Engelse jam – kortom, van alles. Er is voor een tweede persoon gedekt, maar die is er nog niet. Mevrouw Pagel kijkt naar de lege plek en op de klok. Dan haalt ze het servet uit de zilveren ring en zegt: “Minna, ik wacht niet langer.”

Minna, het al oude, wat vaalgele, stoffige wezen bij de deur dat al meer dan twintig jaar bij mevrouw Pagel in dienst is, knikt met haar hoofd, kijkt ook op de klok en zegt: “Natuurlijk. Wie niet op tijd komt...”

“Hij weet hoe laat we ontbijten...”

“Zo is het – dat kan de jongeheer toch echt niet vergeten!”

De oude dame met haar levendige gezicht en heldere blauwe ogen die ondanks haar leeftijd nog niets van haar kaarsrechte houding en vaste beginselen is kwijtgeraakt, zegt na enige tijd: “Eigenlijk had ik gedacht dat ik hem vandaag bij het ontbijt wel zou zien.”

Minna heeft sinds die ruzie waarbij Petra, die er eigenlijk nog het minst mee te maken had, een oorvijg kreeg, iedere dag ook voor de enige zoon moeten dekken, elke dag heeft ze het ongebruikte serviesgoed ook weer af kunnen ruimen, en elke dag heeft haar mevrouw die verwachting uitgesproken. Maar Minna heeft ook gezien dat die dagelijkse teleurstelling de oude vrouw niet onzeker heeft gemaakt, elke dag opnieuw verwacht ze haar zoon te zien (zonder hem overigens ook maar iets tegemoet te willen komen). Minna weet allang dat erover praten niets helpt, dus zwijgt Minna.

Mevrouw Pagel tikt op haar eitje. “Nou ja, hij kan in de loop van de dag altijd nog komen, Minna. Wat hebben we vandaag te eten?”

Minna zegt wat de pot schaft en mevrouw is tevreden: allemaal dingen die hij graag lust.

In ieder geval zal hij nu toch wel gauw komen. Dat vervloekte gokken moet hem toch een keer de kop kosten. De ellende zal dan niet te overzien zijn...

Maar ik zal hem niets verwijten...

30 Minna weet wel beter, maar dat kan ze beter niet zeggen, dus houdt ze haar mond. Maar mevrouw Pagel is ook niet van gisteren en met haar intuïtie is niets mis. Ze draait haar hoofd bruusk naar de oude, toegewijde dienstbode die in de deuropening staat en vraagt: “Gisteren had je je vrije middag, Minna. Was je soms weer – daar –?”

“Waar moet een oud mens heen?” sputtert Minna. “Hij is toch ook mijn jongen!”

Mevrouw tikt geërgerd met haar lepelteje tegen haar kopje. “Hij is wel een hele domme jongen, Minna!” zegt ze op scherpe toon.

“De jeugd is niet deugdzzaam,” zegt Minna volstrekt niet onder de indruk. “Als ik bedenken, mevrouw, wat ik in mijn jonge jaren niet allemaal voor stomiteiten heb uitgehaald –!”

“Wat zijn die stomiteiten dan wel, Minna?!” zegt mevrouw verontwaardigd op hoge toon. “Je hebt helemaal geen stomiteiten begaan! Nee, als je het over stomiteiten hebt, dan heb je het natuurlijk gewoon over mij – en van dergelijke insinuaties wens ik verschoond te blijven, Minna!”

Minna doet er het zwijgen toe. Maar als iemand eigenlijk ontevreden is met zichzelf, kan het zwijgen van de ander olie op het vuur gooien – juist het zwijgen.

“Natuurlijk had ik haar geen klap moeten geven,” gaat mevrouw Pagel nog meer geagiteerd verder. “Ze is maar een klein, dom kind en ze houdt van hem. Ik wil niet gelijk zeggen zoals een hond van zijn baas houdt, maar dat is feitelijk wel wat ze doet, jawel Minna, schudt maar niet zo met je hoofd, zo is het precies... (Mevrouw Pagel had zich niet naar Minna omgedraaid, maar die stond inderdaad met haar hoofd te schudden.) ... ze houdt van hem op een manier waarop vrouwen niet van een man moeten houden!”

Mevrouw Pagel kijkt woedend naar de boterham waar ze mee bezig was, steekt de lepel in de jampot en smeert er een dikke laag op. “Zich opofferen!” zegt ze boos. “Dat wil ik geloven! Dat willen ze allemaal! Omdat het gemakkelijk is, je dan geen problemen krijgt! Maar de onaangename boodschap verkondigen: ‘Wolfgang, mijn zoon, met dat gokken moet het gedaan zijn, geen cent krijg je meer van me’, hem zoiets zeggen zou pas echte liefde zijn...”

“Maar mevrouw,” zegt Minna tergend sloom, “die kleine heeft toch helemaal geen geld dat ze hem kan geven, en hij is toch ook haar zoon niet...”

“Wel verdraaid!” roept mevrouw Pagel woedend. “Maak dat je wegkomt, ondankbaar schepsel! Mijn hele ontbijt heb je verpest met je eeuwige betweterigheid en tegenspraak! – Minna! Waar ga je heen? Ruim onmiddellijk de tafel af! Denk je dat ik nog een hap door mijn keel krijg met die irritante praat van jou? Je weet toch hoe snel mijn gal opspeelt! – Ja, de koffie kan ook weg! Nu nog koffie drinken zeker, ik ben al opgewonden genoeg! Voor mijn part beschouw je dat meisje ook als je dochter. Ik ben nog ouderwets, ik geloof niet dat je ziel zuiver kan blijven, als je vóór het huwelijk...”

“U zei net...” begint Minna onverstoort. Want zulke uitbarstingen zijn voor haar dagelijkse kost, en mevrouw is net zo snel weer gekalmeerd als ze woedend wordt... “U zei net, dat als je van iemand houdt, je ook een onaangename boodschap moet durven overbrengen. Daarom mocht ik u ook zeggen dat Wolf niet Petra’s zoon is!”

En met die woorden verdwijnt Minna met het rinkelende dienblad in haar handen, en ten teken dat ze nu even ‘rust in haar keuken’ wil, slaat ze de deur met een klap dicht.

Mevrouw Pagel begrijpt de boodschap en respecteert het sinds jaar en dag gebruikelijke teken van haar loyale dienstbode. Maar snel roept ze haar nog even na: “Schapenkop! Altijd gelijk beledigd! Altijd meteen kwaad!” Ze moet een beetje lachen, haar boosheid is verdwenen. Die oude wijsneus denkt nu dat liefde betekent dat je de ander een onaangename boodschap brengt!

Ze loopt de kamer op en neer, haar uitbarsting kwam nadat ze al genoeg gegeten had, en nu is ze in opperbste stemming, want de kleine ruzie heeft haar goed gedaan. Ze blijft voor een kastje staan en kiest zorgvuldig een lange, zwarte Braziliaanse sigaar, neemt de tijd om die zorgvuldig aan te steken en gaat dan naar de kamer van haar man.

6 Huwelijk en eenzaamheid van mevrouw Pagel

Boven de bronzen trekkel (leeuwenbek) is een porseleinen naambordje bevestigd: “Edmund Pagel – Attaché”. Mevrouw Pagel loopt inmiddels tegen de zeventig en het naambordje doet daarom vermoeden dat haar man het in de wereld niet echt ver geschopt heeft. Het komt maar zelden voor dat mannen op leeftijd nog steeds attaché zijn.

Toch eindigde Edmund Pagel net zoals de beste raadsman of geslaagde gevolmachtigd gezant na een imposante carrière – namelijk op het kerkhof. Als mevrouw Pagel naar de kamer van haar man gaat, is dat niet voor een bezoek aan hem, maar aan wat hij de wereld nagelaten heeft en waardoor zijn roem zich uitstrekt tot ver buiten de muren van het kleine huis.

Mevrouw Pagel gooit de ramen van de kamer wijd open: licht en lucht stromen vanuit de tuin naar binnen. Hier in dit kleine straatje, dat zo dicht op het